

Mîrzâ Habîb-i İsfahânî ve İstanbul'da Yayınladığı Eserleri

Çetin KASKA¹

Özet

On dokuzuncu yüzyılda İran'dan kaçıp Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a gelen Mîrza Habîb-i İsfahânî muallimliği, mütercimliği ve müellifliği sayesinde kısa sürede şöhret bulmuştur. Hayatının yirmi yedi yılını Osmanlı topraklarında geçirmiş, memuriyet görevinde bulunmuş, Farsça ders kitapları yazmış, hattatlık yapmış, Fransızca kitaplar tercüme etmiş ve 1876-1896 yıllarında İstanbul'da yayımlanan ilk önemli Farsça gazete olan Ahter'de yazılar kaleme almıştır. Fars edebiyatında birçok ilki başarmış, Osmanlı okulları ile İranlılara ait medresede dersler vermiş, Osmanlıca, Farsça mizahî ve övgü şiirleri yazmış, vefat ettiğinde arkasında hatırı sayılır bir kütüphane bırakmıştır. Bu makalede kendisi hakkında daha önce Türkiye'de çok fazla araştırma yapılmayan Habîb-i İsfahânî'nin hayat hikâyesi hakkında detaylı bilgiler verilmiş ve İstanbul'da basılan veya kendi hattıyla istinsah ettiği kitapları hakkında bilgilendirici açıklamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mîrzâ Habib-i İsfahânî, Ahter, İran, Farsça.

Mîrzâ Habîb-i İsfahânî and His Works Published in Istanbul

Abstract

Mîrza Habîb-i İsfahânî, who expatriated from Iran and came to Istanbul, the capital city of the Ottomans in the nineteenth century, gained popularity in a very short time by virtue of being a translator and an author. He passed twenty-seven years of his life on the Ottoman lands; served as a civil servant; wrote Persian coursebooks; worked as a calligrapher; translated books from French; and he wrote for Ahter, the first important Persian newspaper published in Istanbul in 1876-1896. He succeeded in doing many initials in the Persian literature; gave lectures at Ottoman schools and Persian madrasahs; wrote Persian satiric and eulogy poems; and when he died he left behind a considerable large library. In this article, detailed information about Habîb-i İsfahânî's life story is given and this information has not been given before and informative explanations were made about Habib-i İsfahânî's books published in Istanbul or written on his own line.

Key Words: Mîrzâ Habib-i İsfahânî, Ahter, Iran, Persian.

¹Dr. Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, cetekaska@hotmail.com

Giriş

Esedullâh'ın oğlu olan Mîrzâ Habîb-i İsfahânî şair, edîb, muallim, mütercim ve müelliftir. Babası hakkında fazla bilgi yoktur. H.1251 veya h.1252 yıllarında, İsfahân'ın Şehrkürd yakınlarında bulunan Çahârmahâl ve Bahtiyârî eyaletinin Bin karyesinde dünyaya gelmiştir. (Şerîfî, 1383:313; Ensârî, 1393:90) Orada Mîrzâ Habîb-i Binî ve Mîrzâ Habîb-i Destân-i Binî gibi mahallî adlarla anılmış, fakat ismi Kaçarlar dönemi kaynaklarıyla daha sonraki dönemlerdeki kaynaklarda bu şekilde geçmemiştir. Uzun süre İstanbul'da ikamet ettiği için Habîb Efendi ve Mîrzâ Habîb Efendi adlarıyla şöhret bulmuştur. Köylü bir aileden dünyaya gelen Mîrzâ Habîb, ilk ve ortaöğrenimini doğduğu yerde tamamlamış, daha sonra bir süre İsfahân'da tahsiline devam etmiş, o dönemde geçimini sağlamak için kâtiplikle de meşgul olmuştur. Hatta 17 yaşındayken yani h.1268 yılında, *Miftahü'l-Felâh* adlı bir kitap kaleme almış ve bu kitap hâlen mevcuttur. Memur ve mutaassıp olan babası ile fikrî anlaşmazlıklar yaşayınca öğrenim hayatını sürdürmek için Tahran'a gitmiştir. Tahran'da bir süre ilim tahsil ettikten sonra muhtemelen h.1279 yılında Bağdat'a gitmiştir. (Türk, 1970:262; Sübhânî-Aksu,1374:320; Türk Dil, 1979:440; Şerîfî, 1383:313; Ensârî, 1393:91; Âzerneg, 1387:544)

Bağdat'ta dört yıl boyunca edebiyat, fıkıh, usûl ile birlikte bir kaç dil öğrenip çeşitli mahfillerde bulunmuş, ayrıca Bağdat'taki siyasî olaylara dâhil olmuştur. Tahran ve Bağdat'ta neler yaptığı konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. H.1283 yılında Bağdat'tan Tahran'a dönmüştür. Bir süre Tahran'da ikamet etmiş ve Mîrzâ Melkum Hân başta olmak üzere bazı aydınlarla fikir alışverişinde bulunmuş, Nâsirüddin Şâh'ın amcasının oğlu ile İran'ı istibdattan kurtarmaya çalışmıştır. Tahran'dayken mason mahfilleriyle irtibat hâlinde olduğu beyan edilmiş, ancak henüz bunun gerçek olduğuna dair bir kanıt yoktur. Tahran'da dinsiz, zındık ve fâsık olmakla suçlanmıştır. Bu tür ithamlar, o dönemde Mîrzâ Melkum Hân ve diğer kişiler için de söylenmiştir. (Şerîfî, 1383:313) Mîrzâ Habîb ve arkadaşları, o dönemin hükümetini yerdikleri ve farklı düşündükleri için faaliyetleri sürekli gözetim altında tutulmuştur. Arkadaşlarıyla birlikte cahil ve zorba olan sadriazam sipehsalar Mehmed Hân hakkında gizlice bir kitap neşredip onu şiddetli bir şekilde tenkit etmişlerdir. (Şerîfî, 1383:313; Sübhânî-Aksu,1374:320; Âzerneg, 1387:544)

Bu kitabı yazdığı şüphesiyle takibe alınınca h.1283 yılında Tahran'dan firar edip iki ay Rûmiye'de bir Fransız manastırında saklanmıştır. Papazlardan aldığı bir merkep ve beş lira ile yolculuğa çıkmış, (İnal, 2000:712) ancak düşmanları tarafından takip edilmiş ve yaralanmıştır. Yaralı olarak Osmanlı topraklarına girmiş, (Türk, 1970:262; Türk Dil, 1979:440) uzun bir seyahatten sonra İstanbul'a ulaşmıştır. Nâsirüddin Şâh'ın amcasının oğlu ile birlikte İstanbul'a geldiği rivayet edilmiştir.(Ensârî, 1393:91) O dönem İstanbul'daki İran sefiri Müşirüddevle Hacı Mîrzâ Hüseyin kendisine ilgi göstermemiştir. (Şerîfî, 1383:313) Habîb-i İsfahânî, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında sefir olarak görev yapan kişiler sırasıyla şöyledir: Müşirüddevle Mîrzâ Hüseyin Hân Kazvînî (h.1275-1287), Emîr Nizâm Hasan Ali Hân Gerûsî (h.1288-1290), Müşirüddevle Şeyh Muhsin Hân Münü'l-Mülk (h.1290-1308) Nizâmüddevle Mîrzâ Esedullâh Hân (h.1308-1312) (Ensârî, 1393:92) Habîb'in

Osmanlı topraklarına yaralı bir şekilde ayak bastığı mevzusunun doğru olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. (Âzerneg, 1387:544) Bazı kaynaklarda Mîrzâ Habîb'in dini inkâr ettiği için İran'dan kaçmak zorunda kaldığı söylenmektedir, ancak bu bilginin doğruluğu şüphelidir. Ayrıca sadrazam sipehsalar Mehmed Hân'ın barışsever ve yumuşak bir tabiata sahip olduğu ve sırf Mîrzâ Habîb'in onu hicvettiği için yakalama emri çıkartmış olmasının muhal olduğu bazı kaynaklarda dile getirilmiştir. (Şerîfi, 1383:313) Mîrzâ Habîb, entelektüel birikimi, Arapça ve Farsçaya hâkimiyeti sayesinde İstanbul'da kısa sürede tanınmış ve Sadrazam Ali Paşa'ya takdim edilmiştir. Ali Paşa ve Vefik Efendi sayesinde Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde Arapça ve Farsça muallimliği yapmaya başlamıştır. İstanbul'a geldikten iki yıl sonra başına ödül konulmuş, Şah'ın adamları tarafından öldürülmek istenmiş, ancak kaldığı odanın sahibi olan Ermeni'nin Farsça bilmesi ve ihbarda bulunması sonucunda kurtulmuştur. Bu olay üzerine İngiltere sefaretini baş tercümanına verdiği özel ders vasıtasıyla on beş gün konsoloslukta kalmış ve daha sonra Osmanlı vatandaşlığına geçerek öldürülmekten kurtulmuştur. (İnal, 2000:712) Mîrzâ Habîb, Mekteb-i Sultanî'de on iki yıl Farsça ve Arapça dersler vermiştir. Darüşşafaka'nın kuruluşundan itibaren orada Farsça ve Fransızca dersleri vermiş ve Lisan Mektebî'nde hocalık yapmıştır. Ali Suavi vakasından sonra mektepten alınıp, Maarif Nezareti'nde Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir. (Şerîfi, 1383:313; Türk, 1970:262; Türk Dil, 1979:440; Ensârî, 1393:93; Âzerneg, 1387:544; Dığıroğlu, 2017:298)

Mîrzâ Habîb'in memuriyette hem rütbesi yükselmiş hem de aldığı maaşta artış olmuştur. Hatta İran sefiri; şiir yazar, tercüme yapan, Arapça, Osmanlıca, Farsça, Çağatayca ve Fransızca bilen Mîrzâ Habîb'in terfi edilmesini istemiş ve bu istek padişah tarafından uygun görülmüştür. 1 Ocak 1885 yılında kendisine rütbe-i sâlise verilmiş ve 850 kuruş olan maaşı 1200 kuruşa çıkarılmıştır. 1886 yılının sonlarında bilgin ve fazilet ehli olması hasebiyle rütbesinin terfisine karar verilmiştir. (Dığıroğlu, 2017:298) İstanbul'a seyahat edip Mîrzâ Habîb'i evinde ziyaret eden seyahatname yazarı Hacı Muhammed Ali Pîrzâde'ye göre Mîrzâ Habîb, Maarif'teki hizmetine karşılık 40 tümen aylık almıştır. Ayrıca Medrese-i İranyân (İranlılar Okulu) dâhil olmak üzere birçok yerde para karşılığında Arapça, Farsça ve Fransızca özel dersler vermiş ve Muinülmülk'ün sefirliği zamanında konsolosluk için çalışmış ve karşılığında ücret almıştır. Mîrzâ Habîb on dokuzuncu yüzyılda İstanbul'un Tophane semtinin Defterdar Ebu'l-fazl mahallesindeki 29 numaralı bir evde yaşamıştır. Bu eve çoğu zaman Kaçar hanedanından Müeyyidülmülk ve emri altındaki derviş Hacı Muhammed Ali Pîrzâde ve subay Hacı Mîrzâ Hasan Hân misafir olarak gelmişlerdir. (Dığıroğlu, 2017:294-300) Ayrıca bu ev İran, Avrupa ve İstanbul'dan gelen birçok entelektüelin bulunduğu bir mekân hâline gelmiştir. Mîrzâ Habîb'in terekesinde bulunan murakkalar, kitaplar ve eşyaların çokluğuna bakıldığında, maddî olarak İstanbul'da rahat bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır. İstanbul'da iki defa evlenmiştir. (Dığıroğlu, 2017:294-301) İlk eşi Fatımatü'z-Zehra'dan Mehmed Kemal Bey ve Çerkez asıllı ikinci hanımı İkbâl Hanım'dan Mehmed Cemal Bey ve Ahmed Celal Bey adlarında üç çocuğu olmuştur. (Şerîfi, 1383:315; Âzerneg, 1387:545) İlk eşi Mîrzâ Habîb'den önce vefat etmiştir. Mîrzâ Habîb'in ilk

evliliğinden olan oğlu Mehmed Kemâl Bey, Sultanî okulunda askerî eğitim almıştır. (Ensârî, 1393:97) Mîrzâ Habîb büyük ihtimalle Çerkez bir eşi olan Kaçar hanedanından Müeyyidülmülk ile Çerkez eşi vasıtasıyla akrabadır. Bir süre romatizma, şişmanlık ve bilinç kaybı gibi hastalıklara giriftar olan Mîrzâ Habîb tedavi amacıyla Bursa'ya gitmiş, şifalı kaplıcalara girmiş, ancak hastalığı iyileşmemiş ve orada h.1309, h.1310, h.1312 ve h.1315 yıllarında vefat ettiği söylenmiştir. Bursa'da İranlılara ait Çekirge semtindeki kabristana gömülmüştür. (Şerîfî,1383:315; Ensârî,1393:97; Sübhânî-Aksu,1374:320; Pûr,1387:395)

Mîrzâ Habîb'in lakabı Mu'allimü'l-Kâtib'tir. Bu lakap onun çeşitli medreselerde ders verdiğinin göstergesidir. Mîrzâ Âkâhân Kirmânî, Şeyh Âhmed Rûhî-yi Kirmânî, Hüseyin Hân Dâniş, Mîrzâ Hüseyin Şerîf-i Kâşânî, Zeynelâbidîn-i Merâgî, Abdulrahîm Tâlibûf, Fethalî Âhûndzâde, Mîrzâ Tâhir-i Tebrîzî, Seyyid Muhammed Tevfik-i Hemedânî, Feyzî Efendî-i Tebrîzî gibi entelektüel kimselerle Ahter Gazetesi, Medrese-i Îrânîyân ve Seyyid Cemâleddîn Esed Âbâdî'nin evinde toplanıp sürekli fikir alışverişinde bulunmuştur. Bunlar içinde Âkâhân Kirmânî ile daha yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. (Şerîfî, 1383:314; Ensârî,1393:93; Âzerneg, 1387:545) Mîrzâ Habîb'in Âkâhân ile birlikte maişetlerini temin etmek için birçok elyazması istinsah ettiği rivayet edilmiştir. Nitekim İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde istinsah ettiği birçok yazma nüsha bulunmaktadır. Bu nüshalarının çoğunun tarihi h.1308'dir. (Sübhânî-Aksu,1374:841)

Medrese-i Îrânîyân (İranlılar Okulu) Mîrzâ Habîb, İstanbul'a geldikten on altı yıl sonra h.1299 yılında açılmıştır. İranlıların ilk medresesi Âkâ Mîrzâ Âlî'nin himmetiyle Hân Vâlîde mahallesinde dokuz öğretmenlik bir okul olarak eğitim hayatına başlamıştır. Üç yıl sonra h.1302 yılında İran konsolosu Şeyh Muhsin Müînülmülk bir eğlence tertip edip, bu okulu Kadırga mahallesine taşımıştır. Mîrzâ Habîb-i İsfahânî, Âkâhân Kirmânî, Muhammed Alî Terbîyet, Seyyid Hasan Takîzâde ve Ebû'l-Kâsım-i Lâhûtî gibi birçok aydın ve entelektüel bu medresede ders vermişlerdir. Bu okul Mu'alimhâne-i Îrânîyân adıyla meşhur olmuş ve burada İranlı öğretmenler yetiştirilmiştir. Mîrzâ Habîb bu okulda ders veren ilk kişiler arasında yer almaktadır. Mîrzâ Habîb, Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nde kazandığı tecrübe ile Arapça, Fransızca ve Türkçe dillerine olan hâkimiyeti sayesinde bu okulda saygı görmüştür. H.1303 yılında İstanbul'a gelen Âkâhân Kirmânî, Mîrzâ Habîb'in yardımıyla bu okulda ders vermeye başlamıştır. Mîrzâ Habîb bu okulda ömrünün sonuna kadar yani yaklaşık on yıl Fars dili ve edebiyatı alanında ders vermiştir. (Ensârî,1393:94)

İstanbul'da on dokuzuncu yüzyılda birçok ülkeden gelen muhalif yazar ve entelektüel mahfillerde toplanıp, fikir alışverişinde bulunmuş ve gazeteler çıkartmışlardır. Mîrzâ Habîb de bu mahfilere katılıp bildiği Türkçe, Farsça, Arapça ve Fransızca dilleri sayesinde onlarla fikir teatisinde bulunmuştur. Mîrzâ Âkâhân Kirmânî yaklaşık iki yıl onun evinde misafir kalmış ve yazılarını günümüz diliyle kaleme almıştır. (Âzerneg, 1387:545) Mîrzâ Habîb sahip olduğu refah, zenginlik ve bilgi sayesinde İstanbul'un tanınan şahsiyetleri arasına girmiştir. İstanbul'da yirmi yedi yıl yaşamış, memuriyet ile birlikte kitap basım ve telifiyle de uğraşmıştır. Osmanlı topraklarında Fransızca öğrenip,

kitaplar tercüme eden ve birçok ilke imza atan Mîrzâ Habîb'in yaşamına bakıldığında edebî işlerle uğraştığı ve siyasete bulaşmadığı görülmektedir. İstanbul'da Recaîzâde gibi genç kimselerle irtibat kurmuştur. (Şerîfî, 1383:315) Şinasî, İbn Haldun, Muhyiddin Arabî, İbn Rüşd, Kemâleddîn-i İsfahânî, Hâkânî, Sa'dî, Hâfız, Nef'î, Fuzûlî, Kâânî-i Şîrâzî ve Namık Kemal'i çok beğenmiştir. Mîrzâ Habîb'e Fransız hükümeti, akademi nişanı ve Paris Cemiyet-i Asyayyesi azası ve fahri muhabiri unvanını vermiştir. (İnal, 2000:713; Âzerneğ, 1387:545)

Mîrzâ Habîb vefat ettikten 3,5 ay sonra mirası çocukları Mehmed Kemal, Mehmed Cemal, Ahmed Celal Bey ile eşi İkbâl Hanım arasında paylaşılmıştır. Mîrza Habîb, miras olarak büyük miktarda nakit para ve eşya bırakmış, ancak gayrimenkul kaydına rastlanmamıştır. Mirasının %63'ünü bankadaki nakit para, %29'unu kitap satışından elde edilen gelir ile %8'ini şahsî eşyaların satışından gelen gelir oluşturmaktadır. Mîrzâ Habîb'in yaklaşık 90.000 kuruşluk servetinden İkbâl Hanıma 11.368 kuruş, Mehmed Celal ve Ahmed Celal'e 24.851,5'er kuruş ve Mehmed Kemal'e 26.525,5 kuruş hisse düşmüştür. Ölümünden sonra kitapları Bezzazistan-i Atik'te satılan Mîrzâ Habîb'in hatırı sayılır bir kitap koleksiyonu bulunmaktadır. Bu koleksiyonda Hâfız, Sa'dî, Mevlânâ, Hâmidî, Nevaî, Fuzûlî, Nazîrî, Ferruhî, Sâib, Evhadî, Câmî, Kelîm, Attâr, Mağribî, Irâkî, Şebüsterî, Nâsır Hüsrev, Ubeyd-i Zâkânî, Nizâmî, Senâî, Enverî ve başka şair ve yazarlara ait eserler bulunmaktadır. Görüldüğü üzere kütüphanesinde neredeyse Fars edebiyatının bütün önemli eserleri mevcuttur. Koleksiyonda İstanbul'da yazıp yayınladığı Debîstân-i Pârsî, Mizantrop Tercümesi, Berg-i Sebz, Dîvân-i Et'ime ve Dîvân-i Elbise adlı eserleri de yer almıştır. (Dığıroğlu, 2017: 307, 321-337)

İstanbul'da Yayınladığı Eserler

Yaklaşık yirmi yedi yıl İstanbul'da ikamet eden Mîrzâ Habîb birçok eser ortaya koymuştur. Şöhret kazanmasındaki sebeplerden birisi de bu eserlerdir. Kendisinden geriye telif, tahkik, metin tashihi, tercüme, şiir seçkisi ve tasnif gibi alanlarda eserler bırakmıştır. Özellikle tasnif ve şiir yazmada zarif ve cazibeli nükteler ile mizahî kelimelerden çokça istifade etmiştir. Bu sebepten dolayı Browne kendisini mizahî şiir yazma noktasında Ubeyd-i Zâkânî'den daha muteber görmüştür. Özellikle yaptığı tercüme, eserlerinin büyük bölümünü teşkil etmektedir. Tercümelerinde siyasi ve sosyal konulara değinmiş, deyim, hikâye ve ata sözlerden istifade etmiş, mizah ve hiciv dili kullanmayı ihmal etmemiştir. (Şerîfî, 1383:316) Yayınlanmış ve yayınlanmamış eserleri olan, devlet desteğiyle ders kitabı yazıp, tercüme yapan Mîrzâ Habîb, hem Osmanlı'da hem İran'da Farsça dilbilgisi kitaplarının yazımında öncülük etmiş ve bu konuda kalem oynatan kendisinden sonraki birçok kişiyi etkilemiştir. Yayınlanmamış şiirleri kaside, gazel, mesnevi, kıta ve tek beyitlerden oluşmaktadır. Gazellerin sayısı ellidir. Mîrzâ Habîb'in gazellerinden beşini Hân Melik Sâsânî, *Armağân* dergisinde Mîrzâ Habîb hakkında yazdığı makalesinin sonuna eklemiştir. Nâsrüddîn Kâcâr hakkında yazdığı otuz yedi ve otuz beş beyitlik iki kasidesi bulunmaktadır. Bu kasidelerden birini Nâsrüddîn Şâh'ın doğum günü vesilesiyle Muînülmülk'ün köşkünde düzenlenen eğlence meclisinde okumuştur. (Şerîfî, 1383:315) Gazellerinin hepsi hoş, sade, cazibeli, zarif olup istiare, kinaye ve yeni ıstılahlarla doludur. Destân

mahlasını şiirlerinde hiç kullanmamıştır. (Şerîfî, 1383:313; Âzerneg, 1387:546) Kasidelerinde Nâsrüddîn Şâh, Şeyh Muhsin Muînülmülk ve Mîrzâ Esedullâh Hân Nâzımüddeve gibi kişileri methetmiştir. Farsça şiirlerinin yanı sıra Türkçe şiirleri de bulunmaktadır. Ayrıca na't, nevrûz, ramazan ve kurban bayramı hakkında yazdığı kasideleri de mevcuttur. (Ensârî,1393:95; Şerîfî, 1383:315-17) Şiirlerini daha çok gazel nazım şekliyle kaleme almıştır. Ubeyd-i Zâkânî, Bushâk Et'ime ve Hâfız'ın beyitlerini tazmin etmiştir. H.1308 yılında düzenlenen bir meclis vesilesiyle *Hân-i Sıpâs* adında 12 beyitten oluşan bir kıta yazmıştır. Bütün mesnevileri mizahî ve hicivli bir dile yazılmıştır. Mesnevilerinin adları: *Râz-i Bester*, *Çehârgâh... Mehsetî*, *Nevâ-i Bûse*, *Kasîde-i Mâstî* ve *Yernâme*'dir. Farklı konularda mizahî müfredler yazmıştır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Habîb-i İsfahânî'ye ait üç elyazması mecmua bulunmaktadır. 1-*Mecmu'e-i Eş'âr /Mecmu'a-i Dilgoşâ-i Zîbâ* (FY 257): 216 varaktan oluşan bu eseri Habîb-i İsfahânî h.1308 yılında tamamlamıştır. Bu eser yirmi şairin şiir seçkilerinden oluşmaktadır. 2-*Mecmu'e-i Eş'âr ve Fevâid* (FY 712): 181 varaktan oluşan bu eserde tercüme, Farsça ve Türkçe şiirler ve bazı Farsça dilbilgisi kuralları yer almaktadır. Bu mecmuada bulunan şiirler Habîb-i İsfahânî'ye aittir. 3-*Mecmu'e-i Eş'âr ve Durûb-i Emsâl*: 149 varaktan oluşan bu eser manzum ve mensur bölümlerden oluşmaktadır.

Riyâhî'ye göre iyi bir araştırmacı, güçlü bir şair, usta ve zevk sahibi bir yazar olan Mîrzâ Habîb-i İsfahânî, İran'dan uzak kaldığından ve hicivlerindeki pervasızlık nedeniyle hak ettiği şöhrette kavuşamamıştır. İbnü'l-Emin Türkçe şiirlerinin Farsça şiirleri seviyesinde olmadığını ifade etmiştir. (Riyâhî, 1995:262; Ensârî,1393:97; Sübhânî-Aksu,1374:320; İnal, 2000:714)

1-Hat ve Hattâtân: Bu eseri Mîrzâ Habîb Osmanlıca olarak yazmış ve h.1305 yılında İstanbul'daki Ebûzziyâ matbaasında basmıştır. (Dihhodâ, 1377:8663) H.1369 yılında Rahîm Çâvuş Ekberî tarafından Farsçaya tercüme edilmiş ve *Tezkire-i Hat ve Hattâtân-i Bânzmâm-i Kelâmü'l-Mülûk* adıyla Tahran'da yayınlanmıştır. Bu eserde Osmanlı ve İranlı hattatların yaşam hikâyeleri, hat sanatı ile ilgili çeşitli bilgi ve metinler ve bazı meşhur müzehhip ve mücellitler hakkında bilgi bulunmaktadır. (Şerîfî, 1383:313; Alparslan, 1996:370) Haklarında bilgi verilen kişilere dair Arapça, Farsça ve Osmanlıca şiirlerle eser zenginleştirilmiştir. Bu eserin en önemli özelliklerinden birisi de İbnü'l-Bevvâb'ın hatla ilgili Arapça *el-Kasîdetü'r-râ'iyye*'sinin metni ve Türkçe şerhiyle, Muhammed b. Hasan es-Sincârî'nin *Bid'atü'l-Mücevvid fi 'ilmi'l-hat ve usûlih* adlı 135 beyitlik Arapça manzum risalesini ihtiva etmesidir. Kitabın girişinde hattın ortaya çıkışı, gelişimi ve özellikle Arap hattının menşei ve çeşitleri anlatılmıştır. Hattatlığa hizmet edip, onu geliştiren üstadların şecereleri verilmiştir. Eserin iki bölümden meydana gelen biyografi kısmı, Osmanlı ve İranlı hattatlara ayrılmış, ilk bölümde bilhassa ta'lik, ikinci bölümde sülûs ve nesih yazan hattatlara yer verilmiştir. Osmanlı hattatlarıyla ilgili verilen bilgilerde yanlışlıklar bulunmaktadır. Mîrzâ Habîb, Mustafa Defterî adıyla anılan Ali Efendi'nin yazdığı *Menâkıb-i Hünerverân*, Nefiszâde'nin yazdığı *Golzâr-i Sevâb* ve Müstakîmzâde'nin yazdığı *Tuhfetü'l-Hattâtîn* ve *Silsiletü'l-Hattâtîn* adlı dört eseri örnek alarak bu kitabı yazmıştır. (Ensârî,1393:95) Bu eser sayesinde hattatlık hakkında daha önce yazılan kaynakların

eksiklikleri giderilmiş ve yeni bilgiler eklenmiştir. Ayrıca unutulmuş Osmanlı ve İranlı hattatlar ortaya çıkarılmıştır. *Hat ve Hattâtân* kitabı doğudaki Müslüman minyatürist ve hattatlar hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Bu kitabın iki tane Farsça tercümesi bulunmaktadır. Bir tercüme Celâleddîn Muhdes Ermevî'ye aittir. Hâlâ yayınlanmayan bu tercümede nestalîk yazanlar hakkında muhtasar bilgi verilmiştir. Diğer tercüme Tahran'da basılan Rahîm Çavuş Ekberî'ye ait olan tercümedir. Bu kitabı Clement Huart Fransızca'ya tercüme etmiş ve *Hattâtân ve Minyâtürîsthâ-i Şarkî-i İslâm* adlı kitabıyla birlikte 1908 yılında yayımlamıştır. Eduard Bloch bu kitabı şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. (Ensârî, 1393:95; Alparslan, 1996:370-1; Âzerneg, 1387:546; Efendi, 1305)

2-Destûr-i Sohen: Farsça yazılan ilk dilbilgisi kitaplarından. Almanca yazılan bir dilbilgisi kitabı örnek alınarak Türkiye'de Farsça öğrenmek isteyenler için yazılmıştır. (Şerîfî, 1383:314) Mîrza Habîb-i İsfahânî yıllarca İstanbul'da Fars dili ve edebiyatı hocalığı yapmıştır. Ülkesinden uzak olması hasebiyle Farsçaya olan ihtiyacı iyi kavramış ve bu eseri ortaya koymuştur. Mîrza Habîb yazdığı bu dilbilgisi kitabında bildiği Osmanlıca, Arapça ve Fransızca gibi lisansların kaidelerinden istifade etmiştir. Farsça dilbilgisi kaynakları için "Destûr" kelimesi isim olarak ilk defa bu esere verilmiştir. Daha sonra birçok kişi bu isim adı altında kitaplar yazmaya başlamışlardır. Şimdilerde her ne kadar bu kitaptan çok istifade edilmiyorsa da, Farsça yazılan dilbilgisi kitapları tarihi için hâlâ önemini korumaktadır. Hatta İran'daki bazı medrese ve üniversitelerde bu kitap hala ders kitabı olarak okutulmaktadır. (Âzerneg, 1387:547) Bu kitap özellikle üç grup için önem arz etmektedir: 1-Farsça dilbilgisi kaideleriyle ilgilenenler. 2-Kaçarlar döneminde Farsça ve Arapça tabir, atasözü ve deyimler ile ilgilenenler. 3-Mîrzâ Habîb'in tatlı ve akıcı nesriyle ilgilenenler. Bu kitap sadece basit bir dilbilgisi kitabı değil aynı zamanda edebiyat tarihi için de önemli bir yere sahiptir. Kitapta Farsça ve Arapça ibare, ıstılah ve kalıplar ile atasözleri ve deyimlerin geçirdiği değişim beyan edilmiştir. Osmanlıda Farsça dilbilgisi yazıcılığının öncüsü sayılan Mîrza Habîb, bu eseri sayesinde Farsça dilbilgisi kitaplarının tertip ve muhtevasını Arapça eserlerin tercüme ve taklidinden kurtaran ilk kişilerdendir. Mîrza Habîb'e göre birçok Arapça dilbilgisi kitabı bulunmaktadır, ancak günümüz insanlarına eski usulde bir dilin kaidelerini öğretmek son derece zordur, bu yüzden hazırladığı bu dilbilgisi kitabı sayesinde Farsça kısa sürede hızlı ve kolay öğrenilebilecektir. Mîrza Habîb'in bu eseri, yazdığı diğer dilbilgisi kitaplarından daha zor ve giriftir. Bu kitap Darüşşafaka'da da okutulmuştur. Bu kitaptan önce yazılan dilbilgisi kitapları, bu eser kadar şöhret kazanmamıştır. Bu eserin önsözünde Mîrzâ Habîb şunu dile getirmiştir: "İstanbul'a gittikten sonra Arapça ve Farsça dersler vermekle meşgul oldum, orada birçok ilim erbabı ve edibin Fars diline ilgi gösterdiğini gördüm. Ancak Farsçayı doğru bir şekilde öğretecek bir dilbilgisi kaynağı yoktu. Ana dili Farsça olanlar bile Fars dilinin usul ve kaidelerinden habersizdi. Bu tatlı ve akıcı dilin böyle düzensiz ve tertipsiz kalmasına, bu dilin öğrenilmemesine ve konuşulmamasına gönülüm razı olmadı. Bu yüzden bu kitabı yazdım, bu kitapta sadece Farsça kaideler değil, Arapça ve Farsça kelime ve kalıpların kökeninden de bahsettim." (Habîb, 1289:3) Dîbâçe başlığını taşıyan bir önsözle başlayan *Destûr-i Sohen* iki kısımdan oluşmaktadır.

Birinci kısımda 10 bölüm bulunmaktadır: 1-Beyân-i Esmâ. 2-Der Beyân-i Sıfât. 3-Der Beyân-i Kinâyât. 4-Der Beyân-i Ef'âl. 5-Der Beyân-i Forû'. 6-Der Beyân-i Kevâ'id. 7-Der Beyân-i Hurûf ve Edevât. 8-Der Beyân-i Mürekebât. 9-Der Beyân-i Tâlîf-i Kelimât. 10-Der Zevâbit-i Hat ve İmlâ. İkinci kısım altı bölümden oluşmaktadır; 1-Der Beyân-i İstîlâhât-i Arabiye Ki Der Miyân-i İbârât-i Fârsî Be 'Eyne ve Be Sûret-i Mutedâvil ve Muste'mel Est. 2-Der Beyân-i Berhî Lügât-i Mutedâvil ve Muste'mel. 3-Der Beyân-i İstîlâhât ve İsti'ârât-i Fârsî. 4-Der Darûb ve Emsâl ve Ba'zî Ta'bîrât-i Meşhûre-i Fârsî. 5-Der Ba'zî Darûb-i Emsâl ve Ta'bîrât-i Arabiye Ki Der Miyân-i İbâret-i Fârsî Ziyâd Dîde Mî Şeved. 6-Menâbi'-i Mukademe ve Te'likât. (Habîb, 1289:7-8) Bu eser h.1289 yılında İstanbul'daki İzzet Efendi matbaasında basılmıştır. (Şerîfî, 1383:316) H.1287 yılında İstanbul'da basıldığını belirtenler de olmuştur.(Dihhodâ, 1377:8663) Bu eserin İran sefiri Emîr Nizâm Hasan Alî Hân Gerusî'nin teşvikiyle hazırlandığı rivayet edilmiştir. Bu kitap Tahran'da Muhsin Muînî tarafından hazırlanmış ve h.1394 yılında basılmıştır. (Ensârî,1393:92-95; Âzerneg, 1387:546) Eserde anlatılan her konu için İranlı meşhur şairlerin şiirlerinden örnekler verilmiştir. Farsça dilbilgisi ile birlikte okuma becerisinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

3-Ahter Gazetesi'ndeki Yazıları: Habîb-i İsfahânî yaklaşık 18 yıl bu gazeteye katkı sağlamıştır. Ahter gazetesini İstanbul'da yayımlayan Muhammed Tâhir-i Tebrîzî ile yakın arkadaşlık kurmuştur. *Kitâb-ı Garâib-i Avâid-i Milel* adlı tercümesi ile şiir ve makalelerini bu gazetede yayınlamıştır. (Şerîfî, 1383:314; Ensârî,1393:90) İran büyükelçisi Muhsin Han Muînülmülk'ün destek ve teşvikiyle h.1292 (13 Ocak 1876) yılında İstanbul'da yayınlanan Ahter gazetesi 20 yıl boyunca yayın hayatına devam etmiştir. İlk editörlüğünü Âkâ Muhammed Tâhir-i Tebrîzî üstlenmiştir. Siyasal ve sosyal ağırlıklı bir yayın politikasına sahip olan gazetede sadece siyasî ve sosyal konular değil, edebî ve sanat içerikli yazı ve şiirler de yayınlanmıştır. Bir ara ekonomik imkânsızlıklar yüzünden yayını durduran gazete, II. Abdulhamid'in teşvik ve desteğiyle tekrar yayınlanmaya başlanmıştır. Bu gazete İran dışında basılan ilk ve en uzun soluklu Farsça gazetedir. Âkâhân, Cemâleddîn-i Efgânî, Mirza Melkum Han, Şeyh Ahmed Rûhî, Mirza Hüseyin Habîrûlmülk, Mirza Habîb İsfahânî, Tâlibof Tebrîzî, Fethullah Han (Ebû Nasr-ı Şeybânî), Muhammed Ali Han Kâşânî, Mirza Yûsuf Han Müsteşârüddeve ve Mîrzâ Habîb-i İsfahânî gibi İranlı birçok fikir ve devlet adamı gerek yazıları, gerekse mânevî destekleriyle bu gazete etrafında toplanmıştır. Yirmi yıl yayın hayatına devam eden bu gazete 1896 yılında kapatılmıştır. (Ensârî,1393:93; Âzerneg, 1387:545; Kurtuluş, 2016:56-57)

4-Sergožeşt-i Hâcî Bâbâ-i İsfahânî: Bu eser h.1239 yılında Londra'da basılan James Justinian Morier'in *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* adlı romanının tercümesidir. (Şerîfî, 1383:316) James, Fethâlî Şâh Kâcâr saltanatı zamanında yaklaşık altı yıl İngiliz konsolosluğu görevlisi olarak İran'da kalmıştır. İran'da gördüğü siyasî ve sosyal olayları mizahî ve hicivli bir dille beyan etmiştir. Mîrzâ Habîb bu eseri 1828 yılında Fransızcadan Farsçaya tercüme ettikten sonra, yukarıda geçen ismi vermiştir. Bu eserde İsfahânlı Hacı Baba adındaki birinin başından geçenler anlatılmıştır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bu eserin elyazması bir nüshası (FY

266) bulunmaktadır. 238 sayfa olan bu nüshayı 1828 yılında Mîrzâ Habîb kendi hattıyla yazmıştır. (Sübhânî-Aksu,1374:130)

Bu eseri Tahran'da Ca'fer Müderis Sâdikî hazırlamış ve h.1379 yılında neşretmiştir. Mîrzâ Habîb bu eser sayesinde Farsça roman tercüme eden ilk kişilerden olmuştur. Edward Browne *Târîh-i Edebiyât-i Îrân* adlı kitabında bu eserin Şeyh Ahmed Rûhî'ye ait olduğunu söylemiştir. (Şerîfî, 1383:314-27) Bu yanlış bilgi Melikü'l-şu'arâ Bahâr'ın *Sebk Şinâsî* adlı kitabı olmak üzere birçok Farsça kaynakta tekrarlanmıştır. Bu eseri Hindistan'da Mîrzâ Esedullâh Şekûtü'l-Vezare, *Sevânih-i Omrî-i Hâcî Bâbâ* adıyla neşretmiştir. Bir süre bu kitabı Mîrzâ Âkâhân-i Kirmânî'nin tercüme ettiği rivayet edilmiştir. Ancak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan eserin elyazması nüshasının önsözünde Mîrzâ Habîb bu eseri kendisinin çevirdiğini kısaca beyan etmiştir. Bu tercüme sade, akıcı ve ölçülü bir dille sahiptir. Tercüme güzel terkip ve tabirlerle; süslü, yerli yerinde kullanılan kelime ve ıstılahlarla doludur. Mîrzâ Habîb kitabı motamot çevirmemiş, ancak onun ruhuna sadık kalmıştır. Çeviride siyaset, edebiyat, hurafeler ve toplum adlı dört konuda eklemeler yapmıştır. Tercüme içinde geçen şiirler büyük ihtimalle Mîrzâ Habîb'e aittir. Bu kitabın ilk Farsça tercümesi h.1323 yılında Phillot'un önsözüyle Hindistan'ın Kalküta şehrinde taş baskı olarak basılmıştır. İkinci baskı yine Kalküta'da h.1342 yılında yayınlanmıştır. Tahran'da h.1320 ve h.1330 yıllarında bu eser Şeyh Ahmed Rûhî'ye nispet edilerek basılmıştır. Bazı kimseler bu kitabın James'e ait olmadığını onun sadece bu kitabın tercümanı olabileceğini belirtmişlerdir. Bu kitap İstanbul'da çevrilmesine rağmen basılmamıştır. (Ensârî,1393:96; Âzerneğ, 1387:545)

5-Sergožešt-i Gil Blas: Bu eser Fransız yazar ve hukukçu Alain Rene Lesage'ye aittir. Dört ciltten oluşan bu kitabı 1715/1735 yılları arası yazmıştır. Romanda Gil Blas adındaki bir gencin İspanya seyahati sırasında başından geçenler anlatılmaktadır. Bu eseri h.1377 yılında Tahran'da Gulâm Hüseyin Mîrzâ Sâlih hazırlayıp yayınlamıştır. Mîrzâ Habîb bu eseri İran'daki siyasi durumu eleştirmek için tercüme etmiştir. Bu kitap İstanbul'da tercüme edilmesine rağmen basılmamıştır. Mîrzâ Habîb eserde geçen şahısların yerine Farsça isimler koymuş, metnin aslına çok riayet etmemiştir, ancak eserde sade ve akıcı bir dil kullanmıştır. Bu tercümenin bir nüshası Kirmân'daki Kitâbhâne-i Âkâhân'da bulunmaktadır. Bu tercümede Kirmân'a ait özel ıstılahların bulunmasından dolayı Mîrzâ Âkâhân Kirmânî'nin bu eserin sadece kâtibi olmadığı, eserin tercüme edilmesinde önemli bir rolü olduğu rivayet edilmiştir. (Ensârî,1393:96; Âzerneğ, 1387:545-46; Şerîfî, 1383:316-17) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bu eserin el yazması bir nüshası (FY 294) bulunmaktadır. 461 sayfa olan bu nüsha h.1312 yılında yazılmış ve kâtibi Mîrzâ Âkâhân Kirmânî'dir. (Sübhânî-Aksu,1374:154)

6-Merdom Gorîz/Gozarîş-i Merdom Gorîz: Moliere adıyla tanınan Jean Batiste Poquelin'e ait olan *Misanthrope* adlı eserleri Mîrzâ Habîb Fransızcadan Farsçaya tercüme etmiş ve *Merdom Gorîz* adıyla ilk defa h.1286 yılında İstanbul'daki Tasvîr-i Efkâr yayınevinde yayınlamıştır, ancak kitap kapağının üzerinde mütercim adı yoktur. Bu eser yabancı bir dilden Farsçaya çevrilen ilk piyestir.

Mîrzâ Habîb bu kitabı Fransızca aslından tercüme etmiştir, ayrıca bu kitabı tercüme ederken Melkum Hân ve bu eserin Türkçe tercümelerinden de istifade etmiştir. Bu kitap Fars edebiyatı büyüklerinin sözleri, mizahî atasözleri ile Kaçarlar dönemindeki edebi telmihlerle doludur. Mîrzâ Habîb İstanbul'a geldikten üç yıl sonra bu manzum eseri tercüme etmiştir. Bu eser Habîb'in İstanbul'da Osmanlıca yayınladığı ilk eseridir. İrec Efşâr tarafından hazırlanan bu eser Fransızca metniyle birlikte Tahran'da h.1388 yılında yayınlanmıştır. (Ensârî,1393:96; Âzerneg, 1387:545-46; Şerîfî, 1383:314-16)

7-Debistân-i Pârsî: Farsça dilbilgisi olan bu eser h.1308 yılında 136 sayfa olarak İstanbul'daki Mahmud Bey matbaasında basılmıştır. Eser *Destûr-i Sohen* adlı dilbilgisi kitabının gözden geçirilmiş bir hülasasıdır. Mîrzâ Habîb bu eserini Hacı Mirza Hüseyin Şerif'e ithaf etmiştir. Ana dili Farsça olanlarla, ilköğretim çağındaki öğrencilerin Farsça dilbilgisini öğrenmeleri için hazırlanmış ve Farsça olarak yazılmıştır. (Ensârî,1393:95; Âzerneg, 1387:546; Şerîfî, 1383:316; Dihhodâ, 1377:8663)

8-Hulâse-i Rahnumâ-i Fârsî: Bu eser ilk defa h.1309 yılında 96 sayfa olarak İstanbul'daki Osmaniye matbaasında basılmıştır. Eser *Rahnumâ-i Fârsî* adlı eserin hülasası olup, Rüştiye okullarında Farsça dilbilgisi öğretilmek için kaleme alınmıştır. Mîrzâ Habîb bu eseri Osmanlı Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın isteği üzerine Farsça ve Osmanlıca olarak kaleme almıştır. İçinde birçok Farsça mısra bulunmaktadır. 190 madde halinde Farsça dilbilgisinin özellikleri beyan edilmiştir. Baskısı tükenince h.1316 yılında Karabet matbaasında tekrar basılmıştır. (Ensârî,1393:95; Âzerneg, 1387:546; Efendi, 1309)

9-Rehber-i Fârsî: Bu eser ilk defa h.1310 yılında 55 sayfa olarak İstanbul'daki Kasbâr matbaasında basılmıştır. Osmanlı Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın isteği üzerine Rüştiye okullarında Farsça sarf ve nahiv kurallarının öğretildiği dilbilgisi derslerine başlamadan önce, öğrencilere okutulabilecek basit ve anlaşılabilir bir metin ve okuma kitabının olmaması nedeniyle hazırlanmıştır. Bir dilbilgisi kitabı olmayan bu eserde Osmanlıca ve Farsça yazılan üç manzum ve otuz dokuz mensur olmak üzere toplam 42 metin yer almaktadır. Mensur metinler öğüt, fabl ve fıkra türündendir. Manzum metinler Câmî, Nizâmî ve adı verilmeyen bir şaire aittir. H.1314 ve h.1318 yıllarında Karabet matbaasında ve h.1320 yılında Babıali Caddesi'ndeki 38 numaralı matbaada basılmıştır. Eser basit, sade ve akıcı bir dille yazılmıştır. (Ensârî,1393:95; Âzerneg, 1387:546; Şerîfî, 1383:316; Efendi, 1310)

10-Destûrçe: Bu Farsça dilbilgisi kitabı h.1289 yılında 82 sayfa olarak Darüşşafaka'da okutulmak için Osmanlıca yazılmıştır. Eser İstanbul'da h.1300 ve h.1303 yıllarında Mihran ve h.1313 yılında Kasbâr matbaalarında 96 sayfa olarak basılmıştır. Ayrıca bu eser rüştiyelerde de okutulmuş ve Maarif Nezaretî'nin ilgili kalemleri tarafından satın alınmış ve rüştiye hocaları ile öğrencilerine dağıtılmıştır. (Ensârî,1393:95)

11-Berg-i Sebz: H.1304 yılında neşredilen bu eser yeni Farsça öğrenenler için hazırlanmıştır. H.1312 yılında 55 sayfa olarak İstanbul'daki Mahmud Bey matbaasında basılmıştır. Manzum ve

mensur hikâyelerden oluşmaktadır. Darüşşafaka'da ders kitabı olarak okutulmuştur. (Âzerneg, 1387:547; Şerîfi, 1383:316)

12-Rahnumâ-i Farsî: Osmanlıca yazılan bu Farsça dilbilgisi kitabı h.1301, h.1302 ve h.1312 yıllarında 129 sayfa olarak İstanbul'daki Matbaa-i Osmaniye, h.1309 yılında Yeni Osmanlı matbaasında basılmıştır. Bu eser İdâdiye okullarında okutulmak için hazırlanmıştır. (Ensârî,1393:95; Şerîfi, 1383:316; Efendi, 1312)

13-Kitab-ı Garâib-i Avâid-i Mîlel: Bu eser h.1303 yılında İstanbul'daki Ahter matbaasında 260 sayfa olarak basılmıştır. Georges Bernard Depping'e ait bu Fransızca kitabı ilk önce Rifâa et-Tahtâvî, *Kalâ'idü'l-meñâhir fî garîbi'avâ'idü'l-evâ'il ve'l-evâhir* adıyla Arapçaya çevirmiş, daha sonra Mîrzâ Habîb yukarıda geçen isimle Farsçaya tercüme etmiştir. Eser Avrupa milletlerinin ahlak, eğlence, giyim, yemek, adet ve geleneği hakkındadır. Çevirmen Fars toplumuna Avrupa kültürünü tanıtmak için bu eseri tercüme etmiştir. Bu tercümenin tamamı Ahter gazetesinin birçok sayısında yayınlanmıştır. Ahter gazetesinin kırk dördüncü ve kırk beşinci sayılarında, bu eserin yayınlanan *Der Bâzî-yi Temâşâ* ve *Temâşâhâne* adlı bölümleri sayesinde İranlılar batılı yeni piyes ile tanışmışlardır. Bu bölümler o zamana kadar piyes hakkında bilgi veren en kâmil Farsça metinlerdir. (Şerîfi, 1383:314-16) *Kitab-ı Garâib* Farsça tercüme edilen ilk sosyolojik kitap olup Tahran'da h.1395 yılında Meryem Tâife Kaşkaî tarafından yayına hazırlanmıştır. (Âzerneg, 1387:547)

14-Müntehabât-i Gülistân: Bu eser Sa'dî'nin *Gülistân* adlı eserinden oluşan bir seçkidir. H.1309 yılında İstanbul'daki Mahmud Bey matbaasında 140 sayfa olarak Darüşşafaka'nın dördüncü senesinde okutulmak için hazırlanmıştır. İlk baskı diğer baskılara oranla daha mufassaldır. *Gülistân*'ın dibace ve sekiz babından oluşmaktadır. Çok az sayıda bilinmeyen kelimenin anlamı sayfa sonlarında verilmiştir. İkinci baskı h.1314 yılında İstanbul'daki Karabet matbaasında 152 sayfa olarak hazırlanmıştır. Bu baskının mukaddimesinde bu seçkinin Teftiş ve Muayene Reisi Naim Bey tarafından hazırlanıp düzenlendiği ve Osmanlı'daki her halk tabakasının istifade etmesi için sayfa sonlarına bilinmeyen kelimelerin anlamlarının yazıldığı belirtilmiştir. Bu baskı idâdiye ve rüştiyelerde okutulmak için hazırlanmıştır. Farsça olan bu eserin bilinmeyen kelimeleri Osmanlıca olarak sayfa sonlarına yazılmıştır. (Ensârî,1393:97; Âzerneg, 1387:547; Şerîfi, 1383:316; Efendi, 1314)

15-Müntehabât-i Letâif-i Ubeyd-i Zâkânî: Bu eser h.1303 yılında İstanbul'daki Ebûzziyâ matbaasında basılmıştır. Eserin başında o dönemin Fransa İstanbul Başkonsolosu Ferte'nin bir mukaddimesi bulunmaktadır. Bu eserin Mîrzâ Habîb'e ait olduğu konusu tartışmalıdır, çünkü eserin önsözünü yazan Ferte, Mîrzâ Habîb'ten bahsetmediği gibi bu şiirleri kendisinin seçtiğini ifade etmiştir. Mîrzâ Habîb ile görüşen Pîrzâde bu eserin ona ait olduğunu belirtmiştir. Bu eser okullarda okutulmak için hazırlanan ders kitaplarından. (Ensârî,1393:97; Âzerneg, 1387:547; Şerîfi, 1383:316; Dihhodâ, 1377:8663; Çiftçi, 2012:17)

16-Dîvân-i Et'ime: Ebû İshâk Halâc-i Şîrâzî'ye ait olan bu eser ilk defa Mîrzâ Habîb tarafından h.970 tarihli İngiltere müzesinde bulunan bir elyazması nüshası esas alınarak, h.1302 yılında İstanbul'daki Ebuzziyâ matbaasında basılmıştır. Mîrzâ Habîb'in tashih ettiği bu nüsha defalarca Şîrâz'da yayınlanmıştır. Bu divan baştan aşağı yemek ve yiyecek adlarıyla doludur. Bu eser sayesinde Bushak Fars edebiyatında ilk defa aşçılık ile ilgili lügat, ıstılah ve tabirleri nazma döken kişidir. Mîrzâ Habîb bu eser ve Dîvân-i Elbise adlı kitap sayesinde Fars edebiyatında eski metin tashihi yapan ilk kişiler arasında zikredilmektedir. Mîrzâ Habîb bu esere hem mukaddime yazmış hem de bilinmeyen kelimelerin anlamlarını vermiştir. Dîvân-i Et'ime ve Dîvân-i Elbise'nin basım ve satışı hakkında Mîrzâ Habîb, Ahter gazetesinin bazı sayılarında bilgi vermiştir. Mîrzâ Habîb sayesinde bu iki eser günümüze ulaşmıştır. (Ensârî,1393:96; Âzerneg, 1387:547; Şerîfi, 1383:315-16; Dihhodâ, 1377:8663)

17-Dîvân-i Elbise: Mevlânâ Mahmud Nizâm Kârî'ye ait olan bu eser ilk defa Mîrzâ Habîb tarafından h.1303 yılında İstanbul'daki Ebuzziyâ matbaasında basılmıştır. Divanda hicri dokuzuncu yüzyılda İran'da terziler ve dokumacılar arasında yaygın olan kelime ve sözlerden faydalanılmıştır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bu eserin üç yazma nüshası bulunmaktadır. Mizahî olan bu divan manzum ve mensur yazılmış bölümlerden oluşmaktadır. Mîrzâ Habîb bu esere mukaddime yazıp, lügâtname eklemiştir. Bu divan h.1359 yılında Muhammed Muşîrî tarafından Tahran'da yayınlanmıştır. (Ensârî, 1393:96; Âzerneg, 1387:547; Şerîfi, 1383:315-16; Dihhodâ, 1377:8663; Sübhânî-Aksu,1374:152; Kaska, 2019:45-48)

18-Fihrist-i Kitâbhâne-i Mevcûd Der Kitâbhâne-i Enderûn-i Mescid-i Ayâsûfye Der Kostantinye: Bu eser Ayasofya Camii Enderun Kütüphanesi'nde bulunan Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların fihristinden oluşmaktadır. Eser 1887 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu fihrist eser, 4.800 nüsha kitaptan oluşmaktadır. Bu eser sebebiyle Mîrzâ Habîb, Fars edebiyatında ilk fihrist hazırlayan kimseler arasında sayılmaktadır. (Ensârî,1393:96; Şerîfi, 1383:316)

19-Yernâme: Erkeklerin cinsel organı hakkında olan bu hicivli mesnevi h.1300 yılında İstanbul'da gizlice basılmıştır. Bu eser ve Çehârgâh...Muhsetî adlı mesnevi bir defa Kûhî-i Kirmânî'nin gayretiyle Tahran'da, bir defa da Sâdık Molâ Receb, Hâkşîr-i İsfahânî ve Fûkî-i Yezdî'nin *Hezeliyyât*'ı ile birlikte *Surûş-i Eys ve Kâmrânî* mecmuasında Ca'fer Mûsevî tarafından h.1331 yılında yayınlanmıştır. (Ensârî,1393:95; Şerîfi, 1383:316)

20-Çehârgâh...Muhsetî: Kadınların cinsel organı hakkında olan bu mesneviyi Mîrzâ Habîb h.1300 yılında İstanbul'da gizlice basmıştır. Bu eser ve Yernâme adlı mesnevi bir kere Kûhî-i Kirmânî'nin gayretiyle Tahran'da, bir kere de Sâdık Molâ Receb, Hâkşîr-i İsfahânî ve Fûkî-yi Yezdî'nin *Hezeliyyât*'ı ile birlikte *Surûş-i Eys ve Kâmrânî* mecmuasında Ca'fer Mûsevî tarafından h.1331 yılında yayınlanmıştır. (Ensârî,1393:95; Şerîfi, 1383:316)

21-Mevlid-i Nebevî: Manzum bir eser olup İstanbul'da yayınlanmıştır. Hakkında fazla bilgi yoktur.(Türk, 1970:262)

22-Tarih-i Âl-i Osman: Altmış beyitten oluşan bir manzum eser olup İstanbul'da yayınlanmıştır. Hakkında fazla bilgi yoktur.(Türk, 1970:262; Türk Dil, 1979:440)

23-Mimârset-i Fârsî: H.1304 yılında yayınlanmıştır. H.1307 yılında makale hâlinde Ahter gazetesinin dört sayısında neşredilmiştir. Bu eserde Mirzâ Habîb hayatı boyunca Fars dilinin geçirdiği değişimi dile getirmiştir. (Ensârî,1393:95)

Habîb-i İsfahânî'nin kendi hattıyla yazıp yayınlamadığı *Müntehabat-i Âsâr-i Meşahiri*, *Külliyât-i Âsâr-i Ubeyd-i Zâkânî*, *Dîvân-i Sûzenî*, *Merzbânnâme*, *Dîvân-i Abdülvâsi*, *Penc Genc-i Hâcû-i Kirmânî*, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*, *el-Sâmî fî el-Esâmî* ve *Külliyât-i Âsâr-i Dîvân-i Mezher* adlı eserleri de bulunmaktadır. *Îrnâme* adlı eserin Habîb-i İsfahânî'ye ait olduğu söylenilmiş, ancak bu eserin kendisine ait olup olmadığı belli değildir. (Sübhânî-Aksu,1374:741, 689)

Sonuç

İyi bir araştırmacı, güçlü bir şair, usta ve zevk sahibi bir yazar olan Mîrzâ Habîb, İstanbul'da refah içinde bir yaşam sürmüştür. Muallimliği, mütercimliği ve müellifliği sayesinde kısa sürede entelektüel camiada tanınan biri hâline gelmiştir. Fars edebiyatında birçok ilke imza atan yazar ve şairdir. Bütün eserlerinde mizahî bir eda bulunmaktadır. Bunda Ubeyd-i Zâkânî, Ebû İshak Et'ime ve Mahmud Nizâm-i Kârî'nin etkisi büyüktür. Yirmi yedi yıllık İstanbul hayatında siyasî olaylarla ilgilenmek yerine daha çok edebiyat ve eğitim ile ilgilenmiştir. Vefatından sonra arkasından hatırı sayılır bir kütüphane bırakmıştır. Kütüphanesinde neredeyse bütün İranlı büyük şair ve yazarların eserleri bulunmaktadır. İstanbul kütüphanelerinde kendi el yazısıyla yazdığı birçok elyazması nüsha mevcuttur. İstanbul'da birçok kitap yazmış, tercüme yapmış ve bunları yayınlamıştır. Maalesef kendisi gerek Türkiye'de gerekse İran'da hala tam olarak tanınmamaktadır. Bunda Habîb-i İsfahânî'nin İran'dan uzak kalması ve hicivlerindeki pervasızlık önemli rol oynamaktadır. Farsça dilbilgisi kitabı için "Destûr" kelimesini ilk defa kullanan kimse Habîb-i İsfahânî'dir. Ayrıca Farsçaya çevrilen ilk roman, yabancı bir dilden Farsçaya çevrilen ilk piyes, Farsça tercüme edilen ilk sosyolojik kitap, Fars edebiyatında hazırlanan ilk fihrist, Fars edebiyatında ilk defa açıcılık ile ilgili lügat, ıstılah ve tabirleri nazma döken ve Fars edebiyatında eski metin tashihi yapan ilk kişi Habîb-i İsfahânî'dir.

Kaynakça

- Alparslan, Ali (1996). "Habib Efendi" *DİA*, (C:14, ss.370-71) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÂzerNEG, Abdülhüseyin (1387). "Habîb-i İsfahânî" *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, (C:12, ss.544-45) Tahran: Bünyâd-ı Dâiretü'l-Maârif-i İslâmî.
- Çiftçi, Hasan (2012). "Ubeyd-i Zâkânî" *DİA*, (C:42, ss.16-17) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dıġıroġlu, Filiz (2017). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve Terekesi*, Osmanlı Araştırmaları, İstanbul.
- Dihhodâ, Ali Ekber (1377). *Lügâtnâme-i Dihhodâ*, (C:6, ss.8663) Tahran: Dânişgâh-ı Tahran Müessesesi-i Lügâtnâme-i Dihhodâ.
- Ensârî, Ali Mîr (1393). "Habîb-i İsfahânî" *Dâiretü'l-Mu'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, (C:20, ss.90-97) Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Mu'ârif-i Bozorg-i İslâmî.
- Habîb Efendi (1305). *Hat ve Hattâtân*, Kostantiniye: Matbaa-i Ebûzziyâ.
- Habîb Efendi (1312). *Rahnumâ-i Farsî*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Habîb Efendi(1309). *Hulâse-i Rahnumâ-i Fârsî*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Habîb Efendi(1310). *Rehber-i Fârsî*, İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Habîb Efendi(1314). *Müntehabât-i Gülistân*, İstanbul: Karabet Matbaası.
- Habîb-i İsfahânî, Mîrzâ(1289). *Destûr-i Sohen*, İstanbul: İzzet Efendi Matbaası.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (2000). *Son Asır Türk Şairleri*, Nşr. M. Kayahan Özgül, C.2. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Kaska, Çetin (2019). Nizâmuddîn Kârî ve Dîvân-i Elbise'sinde Mizahî Nazireler, *İran Çalışmaları Dergisi*, (ss.41-65) Sakarya.
- Kurtuluş, Rıza (2016). "Ahter" *DİA*, (Ek-1, ss.56-57) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pûr, Yahya Ârîn (1387). *Ez Sabâ Tâ Nimâ ve Ez Nimâ Tâ Rûzgâr-i Mâ*, Tahran: Sâzmân-i Entesârât-i 'İlmî ve Ferhengî.
- Riyâhî, Muhammed Emin (1995). *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Çev. Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sübhânî- Aksu. Tevfik Hâşim Pûr ve Hüsameddîn (1374). *Fihrist-i Nüsnehâ-ı Hatî-i Fârsî-i Kitâbhâne-i Dânişgâh-i İstanbul*, Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâl'ât-i Ferhengî.
- Şerîfi, Cevâd (1383). "Habîb-i İsfahânî" *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî*, (C:6, ss.313-17) Tahran: Vizâret-i Ferheng-i İrşâd-i İslâmî.
- Türk Ansiklopedisi*, (1970). "Habib Efendi" c.18. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (1979). "Habîb Mirza" (C:3, ss.440) İstanbul: Dergâh Yayınları.